

‘સારસ્વતોલ્લાસ’ : એક દૃષ્ટિપાત

-મુનિ ભુવનચન્દ્ર

‘અનુસંધાન’(૧૫)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘સારસ્વતોલ્લાસ’ નામક કૃતિ રસપ્રદ છે । આ એક કવિકર્મથી સમૃદ્ધ, સજીવ ચિત્રણથી મંદિત અને ગૂઢ અનુભવના વર્ણનથી રોમાંચસભર રચના છે । મંત્રશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, શબ્દકોશ, પ્રાચીન રીત-રિવાજ-એવા ઘણા દૃષ્ટિકોણોથી આ કૃતિનો અભ્યાસ થઈ શકે । શારદામંત્રના જાપની પરકાશ્યે કવિને સ્વપ્નમાં માતા સારસ્વતીનાં દર્શન થાય છે । આ ઘટના માટે શ્રીશીલચંદ્રસૂરિ તેમના પ્રાસ્તાવિકમાં ‘સાક્ષાત્કાર’ શબ્દ વાપરે છે । વસ્તુતઃ આ સાક્ષાત્કાર નથી, પણ માનસિક ભાસ-આભાસ છે । સ્મરણ-જાપ-ધ્યાનની પ્રક્રિયાના પરિણામે ઉપાસકોને પોતપોતાના ઉપાસ્યનાં સ્વપ્નમાં કે તંદ્રાવસ્થામાં દર્શન થતાં હોય છે । એ માનવીના અંતર્મનની એક અસાધારણગહન સ્થિતિની નીપજ છે અને તેનું આગવું મહત્ત્વ પણ છે જ । કવિના સ્વાનુભવનું અહીં આલેખાયેલું શબ્દચિત્ર આ વિષયનો દસ્તાવેજ બની રહે એવું છે ।

દીવાળી અને નવા વર્ષના વર્ણનમાં કવિ સતત અદ્યતન ભૂતકાલનો પ્રયોગ કરે છે, એનો સૂચિતાર્થ એ છે કે આ કૃતિની રચના તે જ દિવસે થઈ છે । પ્રભાતે થયેલો અનુભવ કવિએ સાંજે શબ્દબદ્ધ કર્યો છે । સમગ્ર કાવ્યમાં કલ્પનાવિહારને છૂટો દોર મઢ્યો છે । ભાષા-છંદ-અલંકારે પરનું કવિનું પ્રભુત્વ અને કવિનું લૌકિક તથા સાહિત્યિક સામાન્ય જ્ઞાન આપણને અભિભૂત કરે છે । બીજી બાજુ, ક્લિષ્ટ અને દૂરકૃષ્ટ ઉત્પ્રેક્ષાઓ તથા ઉપમાઓ કાવ્યની રસક્ષતિ પણ કરે છે । કવિને શૃંગારસ પોષવો હોય તેવું તો નથી, તો પણ બિનજરૂરી શૃંગારસનો વિસ્તાર થયો છે । પોતાનું કવિત્વ સિદ્ધ કરવા કવિ વધારે પડતા ‘બોલકા’ બન્યા હોય એમ લાગ્યાં વિના રહેતું નથી ।

એક જ હસ્તપ્રતના આધારે સંશોધન કરવાનું હોય ત્યારે સંશોધકને મુશ્કેલી પડે એ તો દેખીતું છે, તેમ છતાં વાચના ઉતાવળે તૈયાર થઈ હશે, વિદ્વાન

संशोधक आचार्यश्री कृतिने वधु स्पष्ट करवानो समय नथी मेळवी शक्या एम जणाइ आवे छे । निरंते परिशीलन करतां कृति वधु शुद्ध थई शके एम छे । केटलीक शुद्धिवृद्धि अहीं नोंधुं हूं :

सिन्धौ सुधांशोस्तलितः स बिम्बः (श्लो. १७)

किं सोमभासोऽन्यमहोऽसहिष्णु-

द्योस्तरुक्कर्तरिकाविलूनाः (१८)

-कारञ्चितोऽुप्रकराभिरामान् (३५)

न्नो मां करस्पर्शनतोऽपि तोषम् (३६)

मासं विगृह्येन्दुरहो दुरन्तै- (४०)

र्लक्ष्मीश्च वेश्मस्वकृत प्रवेशम् (४२)

निर्माप्य मेरात्रिकदीपिकाः स (४६)

श्लोक ५०नी बीजी पंक्ति शुद्ध ज छे । “जेवी रीते अर्थो अलंकार साथे काव्यनो आश्रय ले तेवी रीते युवानो तेमनी वधूओ साथे शय्यानुं सेवन करवा लाग्या ।”

गाढं शिरो दोलयति स्म रगी (५१)

नित्यानमद्बिम्बनदम्भमज्जद्- (६०)

प्राच्यो न तस्य प्रतिभासु दृष्टेः (७८)

पादे न कस्यापि नतिं करोति

नो चेद्वपुर्वालनया वलग्नो (८०)

स्वत्यागिधत्तूरकृतार्चशम्भोः,

त्तारलियुग्दृग्दलकेतकी याम् (९४)

भूयस्तरांस्तान् पुनराप्यतीयं (१२२)

स्मेराब्जहस्ताभिनयालिगुञ्जा- (१२७)

को वेद भानाबुद्धिते विभाना- (१२९)

भुक्तिक्षणान्दोलितपाणिपद्मो- (१३७)

न रंकस्य मणिः स्थिरो वा (१४०)

नालीकसूतोल्लपनप्रतोली - (१४४)

(નાલીકસૂનુ=બ્રહ્મા)

સોઽથાજનિ પ્રાગકરીરસંજ્ઞા - (૧૫૧)

શ્લોક ૫૧-૧૦૬ સુધીના દેવીવર્ણનમાં સંશોધકશ્રી ધારે છે તેવું તંત્રશાસ્ત્રીય ગૂઢ રહસ્ય જણાતું નથી । કવિનો નિર્બંધ કલ્પનાવિહાર જ છે, ઉત્પ્રેક્ષાઓની ભરમાર છે । શ્લોક ૧૦૮ થી ૧૧૩ સુધી કવિએ કરેલી વાગ્દેવીની સ્તુતિ છે । શ્લોક ૧૩૯ થી ૧૪૬ નો અર્થ મને નીચે મુજબ બેસે છે-

૧૩૯. “તે દિવસે સાધકના નયનકમલ નિદ્રાવિમુક્ત વ્યથા ત્યારે ચિત્તાન્તર્ગત સરસ્વતીરૂપી નદીમાં રહેલા સ્વપ્નકમલમાં એક જ બીજ રહી ગયું”

૧૪૦. “અપમાનિત થયેલી ચંચલ નારીની જેમ, જાપ દરમિયાન અપમાન પામેલી નિદ્રા કોપ કરીને સાધકને મઢેલા બીજમન્ત્રો લઈને જાણે ચાલી ગઈ । અથવા ચંકના ઘરે રત્ન સ્થિર થતું જ નથી ।”

૧૪૧. “એ મન્ત્રો ચિત્તમાંથી નીકળી ગયા તો શું થયું ? હૃદયરૂપી આવાસમાં રહેલો આ એક જ બીજમન્ત્ર (ૐકાર) એને બધું જ આપશે । ગ્રહ વગરનો સૂર્ય પણ જગતને પ્રકાશ આપી શકે છે ।”

૧૪૨. “પાંચ રંગવાઢ્યો, વિઘ્નરૂપી સર્પોને શીઘ્ર નાશ કરનારો, જેના મસ્તક પર કલારૂપી શિખા શોભે છે એવો, મયૂરની શોભાને ઝાંઝી પાડનારો જે બીજમન્ત્ર ઉત્તમ જનોના હૃદયવનમાં રમતો રહે છે ।”

૧૪૩. “પાપને હાંકી કાઢવા માટે વગાડતાંની સાથે શંખ જે(ૐ કાર)નો ઉચ્ચાર કરે છે, તેથી જ વાસુદેવ શંખનું પુત્રનો જેમ ચુમ્બન કરે છે ।” (આ શ્લોકના અમુક શબ્દો અસ્પષ્ટ રહે છે, કિન્તુ ભાવાર્થ અહીં જણાવ્યો તે જ છે એમાં શંકા નથી ।)

૧૪૪. “બ્રહ્માના હોઠ રૂપી દ્વારે અન્ય વર્ણો-અક્ષરોથી રુંધાઈ ગયેલા જાળીને, અન્યનો સ્પર્શ થવાની બીકે, જે બીજમન્ત્ર જાણે બ્રહ્માના મસ્તકની દીવાલોને ભેદીને બહાર નીકળ્યો ।” (બ્રહ્માના મસ્તકમાંથી ૐકારનો ધ્વનિ નીકળે છે એવી માન્યતા પરથી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે ।)

૧૪૫. “(ૐકારમાં રહેલી) ત્રણ રેખાઓ એ ત્રણ જગત છે, શ્વેત પ્રકાશમય

કલા તે સિદ્ધિશિલા છે, તેની ઉપર રહેલો બિન્દુ તે સિદ્ધ-આથી જે બીજમન્ત્ર વિશ્વની નાના કદની મૂર્તિ છે કે શું ? (એવું લાગે છે) ।”

૧૪૬. “અર્હત્ વગેરે પાંચના પ્રથમ અક્ષરોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જે બીજમન્ત્રને જૈનો સર્વ આગમોના સારરૂપ માને છે, તો બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશના નામોથી ઉત્પન્ન હોવાના કારણે અન્ય મતવાળાઓ ત્રિમૂર્તિ કરતાં પળ જેને અધિક માને છે ।” (ષડ્બિન્દુ=વિષ્ણુ, ધ્વજચન્દુ=શિવ, વિરજિ=બ્રહ્મા)

૧૪૭. “યોગીની ધ્યાનધારરૂપી ગોદાવરીમાં ક્રીડા કરનારે તથા લક્ષ્મીનું દાન કરનારે જે બીજમન્ત્ર, તેની આગળ રહેલા બાવન શ્રેષ્ઠ વીરપુરુષો (બાવન અક્ષરો)ના લીધે ‘હાલ’ રાજાની સ્થિતિ ધારણ કરે છે ।” (હાલરાજાની કોઈક ઘટનાના આધારે ઉત્પ્રેક્ષા ।)

૧૪૮. “ચન્દ્રની એક કલાને ધારણ કરતો જે બીજમન્ત્ર જિહ્વાને શોભાવતો હોય ત્યાં સુધી (જાપ કરનારું) મુખકમળ જરા બીડાયેલું લાગે તો તેને અનુચિત ન સમજવું ।”

૧૪૯. “અરિહંત આદિનો એક પ્રથમાક્ષર પળ મોક્ષ આપવા સમર્થ છે એવું પોતાના આશ્રિતોને જણાવવા માટે જ જાણે પાંચ પરમેષ્ઠીમાંથી (પરમેષ્ઠીઓના પાંચ પ્રથમાક્ષરોમાંથી) ઉત્પન્ન એવો જે મન્ત્ર, તેથી પળ ઝંઘી કોઈ વસ્તુને ઝંઘી ડોકે જુએ છે એમ માનું છું ।” (ભાવ સ્પષ્ટ થયો નથી ।)

કૃતિમાં કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ નથી એમ સંશોધકશ્રી ભૂમિકામા જણાવે છે પરંતુ મને પૂરે વહેમ છે કે ૧૫૧માં શ્લોકમાં કવિએ સંકેતથી પોતાનું નામ દર્શાવ્યું છે । ‘સૌઘાજનિ’ છપાયું છે ત્યાં ‘સોઽથાજનિ’હોવું જોઈએ, જે અર્થનો વિચાર કરતાં નિઃશંક રૂપે સમજાય છે । “આગધેલ શ્રુતદેવતાની મહાન કૃપાથી આવેલા સ્વપ્નરૂપી મધુમાસના પ્રભાવે તે સાધક પ્રથમની ‘અકરીર’ એવી સંજ્ઞારૂપી વેલડી પર ‘કવિત્વ’નું પુષ્પ આજે લાગી રહ્યું હોય એવો થયો ।” અર્થાત્ તે હવે ‘અકરીર કવિ’ કહેવાયો । ‘સંજ્ઞા’ શબ્દ નામવાચક છે । કવિના નામનો અર્થ ‘કરીર નહિ’ એવો થાય છે, ‘અકરુ’કે ‘નકરુ’-‘અકરુ’ જેવું નામ હોઈ શકે । ‘અકરીર’માં કવિનું નામ છૂપાયું છે તે નિશ્ચિત છે ।

હવે આ રચનામાંના શબ્દો વિશે । ‘સરિ’(જલનો પ્રવાહ) અને ટઙ્ગાવલી

(સોના કે ચાંદીના સિદ્ધાંતો પંક્તિ)- આ શબ્દો તો સંસ્કૃત છે । ‘ઢિકુલા’ (૧૫) છે ત્યાં ‘ઢીકલી’ અથવા ‘ઢિકલી’ હોઈ શકે । ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કોશ’માં ‘ઢીકલી’ શબ્દ છે, જેનો અર્થ છે ‘પત્થર ફેંકવાનું યન્ત્ર’ । ‘ઢિકુલા’ પણ આ જ અર્થમાં વપરાતો હોય એમ બને । હસ્તપ્રત તપાસવી જોઈએ । ‘ગિલોલ’ને ઢીકલી કહેતા હોય તો પણ ના નહિ । ‘કુલસ્ત્રીઓના હાથરૂપી ગિલોલમાંથી છૂટેલા લાડુરૂપી ગોઝા ક્ષુધારૂપી શત્રુનો નાશ કરે છે ।”

‘મેરજ્યક’ (૪૫) જેવો જ ‘મેરત્રિક’ (૪૬) શબ્દ પણ તલ્લપદો શબ્દ છે । સુકુમારિકા (૧૭) એ ‘સુંવાઢી’ અને સેવા (૧૮) એ સેવ છે । દીવાલીના દિવસોમાં સેવ અને સુંવાઢી બનાવવાનો રિવાજ આજે પણ પ્રચલિત છે ।